УДК: 811.512.161

Ток Невзат,
К.Карасаев атындагы БГУнун аспиранты

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ БАШ КИЙИМДЕР ЖАНА АНЫН СЕМАНТИКАСЫ

ГОЛОВНЫЕ УБОРЫ И СЕМАНТИЧЕСКИЕ ЗНАЧЕНИЯ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

NAMES OF HEADWEAR IN THE KYRGYZ LANGUAGE AND THEIR SEMANTICS

Аннотация: *Макалада кыргыз тилиндеги баш кийимдер жана алардын аталышына көңүл бурулуп, лингвистикалык багытта анализ жасоого аракет көрүлөт. Ошондой эле тектеш тилдердеги карым-катышы тууралуу да маалымат берилип, баш кийимдердин лексико-семантикалык өзгөчөлүгүнө анализ жүргүзүлөт.*

Түйүндүү сөздөр: *тарыхый лексикология, лексика, семантика, тарых, түрк тилдери, кыргыз тили, кийим-кечек.*

Аннотация: *В статье уделяется внимание лингвистическому анализу одежды кыргызского языка и их названиям. Также даётся информация о взаимоотношении языков и анализируется лексико-семантическое особенности головных уборов.*

Ключевые слова: *историческая лексикология, лексика, семантика, история, тюркские языки, кыргызский язык, обряды.*

Annotation: *The article draws attention to headwear, their names in the Kyrgyz language, and there is a desire to do analysis in the linguistic direction. Also, information is given on some of the l'nks of languages from one group, with the help of which yhe lexico-semantic feature of the headwear names in analyzed.*

Key words: *Historical lexus, semantics, history, turkish language, kyrgyz language, clothing material*

Тил дайым коом менен байланышта каралат. Демек, коом өнүгүп өскөн сайын тилде да өзгөрүүлөр болуп турат. Ал эми тилдин сөздүк составын иликтөө ар кандай багытта болоору белгилүү. Бүгүнкү күндүн талабына ылайык ар бир элдин тилиндеги терминдерди тактоо, этимологиясын аныктоо, башка тилдер менен салыштырып изилдөө тил илиминде абадан күч алды.

Улуттук кийим-кечелердин аталышы бир эле тилчи окумуштуулардын эле эмес, тарыхчылардын, этнологдордун, ошондой эле археологдордун көңүлүн буруп келет. Ар бир элдин тилиндеги кийим-кечелер жана алардын жасалуу жолу, материалдары жана башка өзгөчөлүктөрү ошол элдин руханий байлыгы жана басып өткөн тарыхы десек жаңылышпайбыз. Кийим-кечелердин ичинен оболу баш кийимдерге токтоло кетсек.

Улуттук кийим-кечелердин ичинен көрүнүктүүлөрүнүн бири баш кийим болуп саналат. Кыргыз элинде баш кийимдин сырткы келбетине, материалына, керек болсо коздолгонуна карап, анын коомдогу ордун, кайсы уруудан экенин, ал тургай кайсыл бир абалды, шартты түшүнө билишкен. Мисалы, башына кара жоолук салынуу кыргыз элдинде жамандыктын белгиси катары көрсөтүлүп, чоң жоготууну, аза күтүүнү түшүндүргөн. Калпак, тумак, тебетей, топу, элечек, жоолук жана башка эркектердин жана аялдардын баш кийимдери жана алардын семантикалык өзгөчөлүгүн караганыбызда бир топ маалыматтарга ээ болдук.

Калпак – 1. Ак кийизден төбөсүн бийик, төрт кыйык, этегин жазы кылып, түрүп, кайырып коюуга ылайыкталып жасалган улуттук баш кийим. *Манас, Манас болду эми, Манас атка конду эми, Ак калпакты кийди эми* ("Манас"). 2. Жалпы эле башка кийилүүчү жеңил баш кийим, шляпа. [1. 744-б.]. Көбүнчө ак кийизден жасалгандыктан ак калпак деп аталат. Алгач агыш (боз) кызгылт түстөгү кылчык, кийин ак уяң жүндөн жасалган. Алгач бышырылган даяр кийизден төбөсү бийик, этеги тегерек бычылып, оймо-чийме

түшүрүлбөй, төбөсүнөн чок чыгарылбай, анча кооздолбой даярдалган болсо, бара бара формасы жана көрүнүшү өзгөрүп, ар түрдүү боло баштаган. "Айры калпак", "Тилик калпак", "Туюк калпак" жана башка бир топ түрлөрү кездешет. Ал тургай калпактын ар бир деталынын да өзүнчө аталышы бар.

Малакай – жүнү ичине каратылып териден тигилген баш кийим. *Каалганын жанында малакайын баса кийиген, тоо эчкинин терисинен жасалган жаргак шымчан бир киши отурат* (Байтемиров). [2. 212-б.]. Көбүнчө карыялар кийишкен. Уктаарда кийип жаткан, башты жылуу сактаган. Өсүмдүктөрдүн боёгу менен боёлгон.

Селде – I диндик кызматта жүргөн адамдар башына чалып, орнуп алуучу узун ак кездеме; ошол ак кездемеден чалып жасалган баш кийим. *Селделери башында* ("Манас" С.О.) [3. 428-б.]. Бул термини казак-кыргыз тилдерине иран тилдеринен оошуп келген. Ал салттуу баш кийим болбогондуктан, сейрек кездешет. Аны диний кызматкерлер 19-кылымдан ушул мезгилге чейин диний майрам, ырым-жырымдоо учурларында кийгендиги маалым. Казакча "Кочко – молдолор баштарына орогон ак мата, чалма" деген аныктама берилсе (Казак тилинин түшүндүрмө сөздүгү, 1985, 229), кыргыз тилинде иран өздөштүрүлгөн сөзү катары "чалма, баш кийим" деген бүтүм чыгарылган (4. 670).

Тумак – кандайдыр бир тери ичтелип жасалган жумшак, кулакчындуу жылуу баш кийим. *Башына түлкү тумак кийген кызыл жигит* (Жантөшев). [5. 595-б.]. Баш кийим катары кыргыздарда дайыма колдонулуп келген. Ал өзүнүн түзүлүшү боюнча жалпы жолунан түрк элдерниндеги тумак, кулакчын баш кийимдерине окшош келген. Аба ырайы жылуу болуп турганда анын кулакчындарын, желкесин төбөгө көтөрүп байлап алышкан. Ал эми ызгардуу суук, борошо мезгилдери аларды түшүрүп, кулакчындарын керек болсо ээктин астына бүчүлөп алышкан. Элдик оозеки чыгармачылыкта жана айрым тарыхый изилдөөлөрдө кездешкенин эске ала турган болсок, бул терминдин пайда болушу бир топ мезгилди камтыганын баамдай алабыз. Түрк тилдүү элдерде тыбыштык жактан гана өзгөрүүгө учурап калган. Мисалы казак тилинде "тымак", кыпчактарда "тумок", уйгурларда "тумак" ж.б. Кыргыз тилинде "кулакчын" деп да аталат, башкырларда болсо "колаксын", татарларда "колакчын" деп айтылып, жаныбарлардын терисинен даярдалган. Түрк тилдүү элдерде ар түрдүү болуп аталганы менен жаныбарлардын терисинен даярдалган. Аталышы гана айырмаланып, үч талаа формасында бычылып, тигилишинде жалпылык болгон. Тумактын орто кылымдардагы аталышы «бөрк», балким «сукарлаж бөрк» тумактын өзү болушу ыктымал. Макмуд Кашкаринин сөздүгүндө баш кийимдер жалпысынан бөрк деп берилип, "су"-аскер", "карлаж"- борошо сөздөрү аркылуу чечмеленет. Демек, "суукта кийиүүчү аскер баш кийими" деген маанини билдирген. Кыргыз тилинин сөздүгүндө **бөрк** – төбөсү бийик тебетей. *Бөрк ал десе, баш кескен* ("Семетей" С.К) [6. 316-б.] деп берилген.

Орто Азиянын түрк элдеринде тараган тебетей, телпек, малакай, кулакчын деген баш кийимдер тумактын негизинде пайда болуп, жаңы жана соңку тарыхый мезгилдери ар бири өз алдынча туруктуу формага ээ болгон. Тумактын-бөрктүн келип чыгышын түрк-монгол элдеринин бөрү мифологиясы менен түздөн түз байланышта изилдөө жемиштүү болот деген ойдобуз. Анткени бөрү түрк-монгол урууларныда, алардын ичинде кыргыздарда тотемдик жаныбар. Ага өзгөчө маани берип, ыйык көрүшкөн да, ага окшошууга аракет кылышкан. Мындай көрүнүш дүйнөнүн көп элдеринини этно маданий тарыхында орун алып келген. Ошол себептен тумактын-бөрктүн жалпы түзүлүшү карышкырдын-бөрүнүн жалпы келбетине окшоштурулуп тигилген. Бул демек, бөрүгө сыйынуу. Алгач мындай баш кийимдерди баары эле кийип жүргөн эмес, кандайдыр бир ак сөөк же эл башкарган өкүмдарлар гана кийип жүргөн деген маалыматтар бар. "Бөрк" сөзүнүн келип чыгышын "бөрү" сөзү менен генетикалык жактан байланышта каралган. Бүгүнкү күндө тумак түрк элдер арасында климаттык шарты суук аймактарда колдонулуп, фонетикалык жактан тыбыштык өзгөрүүлөргө гана учурап аталып келет.

Тебетей – кыруусуна көрпө же аң терилери (түлкү, суусар, кундуз ж.б. териси) салынып тигилген жылуу баш кийим. *Бир тутам үкү тагынган, кундуз тебетей кийиген Атабектин кызы Кылымкан* (Жантөшев). [7.521-б.] Бул термин түрк тилдеринде "бөрк"-"тебетей" формаларында колдонулат. Кыргыз тилинде да "бөрк"сөзү сакталып калган, бирок анын кийинки өзгөрүүсүндө пассивдешип, ордун толугу менен "тебетей" сөзү ээлеп, активденгендигин "Бөрк ал десе, баш алган" деген фразеологизм далилдеп турат.

Топу – Жука тигилген жеңил баш кийим. Сайма топу. Ала топу. Кызыл топу (Ашубаев). [8. 574-б.]. Ар кандай кездемелерден төбөсү кууш бычылып, бүйрө тигилип, ак кездеме менен ичтелген. Кыз-келиндер ар түрдүү шуру, акак, бермет таштар менен кооздоп, төбөсүнө үкү тагышкан. Жээктерин кооздоп, сайма сайып алышкан. Ал эми эркектердики түстүү кездемелерден тигилип, кооздукту талап кылган эмес. Калпак менен тебетейдин ичинен кие турган тегерек топуну "ичмек топу" дешкен. [9.]

Кыз балдардын топусун "такыя топу" деп аташкан. Бул сөз кыргыз тилинде колдонулгандыгы, кийинчерээк "топу" сөзүнө өткөндүгүн төмөнкү факты далилдеп турат: Кызыл, кызыл кыялар, кыргыек аны уялар, **<u>такыясын</u>** колго алып, кыз жигитти кубалар (Калыгул). Ал кызыл, жашыл, көк өңдүү ачык түстүү кыжымылардан тегерек тигилип, төрт талаа болуп жээктелген. Төбөсү томпок, ортосу учтураак келген. Мунун "бүйүрмө топу", "кайырма топу", "макабай топу (малакай)" сыяктуу түрлөрү бар.

Аялдарга тиешелүү эң кеңири тараган баш кийим бул – жоолук. **Жоолук**- аялдар башына салынуучу ар түрдүү төрт чарчы кездеме же токулган оромол. [10. 576-б.]. Ар түрдүү кездемелерден жасалгандыктан, ошого жараша да аталат. Мисалы, жибек жоолук, жүн жоолук, шалы жоолук, бөртмө жоолук. Ак шайы жоолук колго алып, Булгасаң боло, Алымкан.(Токтогул).

Элечек – Ак кездемеден тегерете кат-кат кылып оролгон аялдардын баш кийими. Ак байбиче Чыйырды Ак элечек оронуп ("Манас"). [11. 846-б.]. "Элечек"

терминин К.Карасаев иран элементи катары карап, кыргыз аялдарынын оромо баш кийими катары баа берет: Торко элечек оронуп, той башкарган, энекем (К.Карасаев, 1996, 841).

Кыргыз совет энциклопедиясында төмөндөгүдөй берилген: элечек, элеки, каляк (фарсча илачаг – ханышанын баш кийими) – кыргыз аялдарынын баш кийими. 25 метрче жука ак кездеме (стампул, даки) узунунан эки катталып, башка кийилген кеп такыянын сыртынан улам астыңкы катмарынын чети көрүнүп тургандай болуп, кабатталып оролот. Оромдун учтары төөнөгүч менен бекитилип, үстүнөн тартма оролот да, 25-30 см бийиктикте бүт ором тикесинен тегизделип туруп, сол жак кабаттары тегерек оромдун ичинен көздөй киргизилип, оң жак кабаты сол жакка жыгылып, тартманын сыртына (кээде асты жагына) бекитилет. Элечектин негизги бөлүктөрү кеп такыя, сала коймо, ээк алмай, бүркөнчүк (улгайган аялдардын ээгинин алдынан сыртынан оролгон чоң жоолугу), тартма (башка түстүү же саймаланган 10 смче жазы чүпүрөк) же кыргак (өз ара туташтырылып, наар түшүрүлгөн күмүш алкак). Элечектин тартасы шуру, мончок менен, жээги күмүш желбирөөчтөр менен кооздолушу мүмкүн.

Кыргыз элечегинин формасы ором ыкмасы боюнча жергиликтүү өзгөчөлүккө ээ. Анын кара элечек, каза элечек, чоң элечек, токол элечек деген түрлөрү да болгон. 19-кылымдын акырынан элечек кийүү азайып, азыр эл арасында өтө сейрек кездешет. [12. 551-б.].

Баш кийимди тигүүдө жана кийүүдө аймактык өзгөчөлүктөр байкалат. Ар бир жашаган аймакка, климаттык шартка карап, кийим-кечелерди да ошого ылайыкташтырып тигип алышкан. Кыргыз эли да эзелтен көчмөн эл болгондуктан жогорудагы баш кийимдерди да жашоо шартка ылайыкташтырганы эл арасында айтылып келет. Ал эми бүгүнкү күндө булардын көпчүлүгү эл арасында кеңири колдонбогондуктан, айрымдары пассивдүү лексиканы түзүүдө. Сөздөрдүн активдешүүсү же пассивге айланышы тарыхый лексикологиянын милдети болуп, тарых, адабият таануу, этнография, археология сыяктуу илимдин башка тармактарына да таянат.

Жыйынтыгында, баш кийимдердин изилдениши, жалпы эле кийим-кечелердин аталышы илимдин бир топ тармактарында колго алынып, дагы да толуктоолор киргизилет деген ойдобуз.

Адабияттар

1. Антипина К.И., Көчкүнов А.С. Кыргыздардын элдик кийимдери. -Анкара, 2004. 212-б.

2. Каратаев О. К.,Эралиев С.Н. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. -Б., Бийиктик, 2005.

3. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] -Ф., Мектеп, 1969, 778 бет.

4. Кыргыз тилинин сөздүгү. I бөлүк.- Б.,2011, 891бет

5. Кыргыз тилинин сөздүгү. I I бөлүк.- Б.,2011, 880 бет

6. Кыргыз Совет Энциклопедиясы [Текст] 5-6-том. -Ф.,1980, 656 бет.

7. Махмуд Кашгари «Түрк тилинин сөздүгү» [Текст] (МК ТТС) Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К. Кошмаков, -Б., 2011, 906 бет.